

MUSIC THERAPY IN TURKISH-ISLAMIC CIVILIZATION¹

Emrah Koç*
Hamit Önal**2

* MEB, Müzik Öğretmeni, Batıkent Şehit Demet Sezen Anadolu Kız İmam Hatip Lisesi
**Doç. Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü

Abstract

Music therapy has a historical process that differs according to cultural elements and periods and is still used as an alternative treatment method today. The ceremonial life of Turks, as well as the transformations in their beliefs and social systems preceding and succeeding the adoption of Islam, are influential factors in the development of their culture. Especially since the acceptance of Islam, there have been some changes in the application of music treatment due to the expansion of music pitches and the influence of maqam music. In recent times, reputable scientists have exhibited the intimate correlation between "music" and "music therapy." The study consists of two parts. In the first section, the text provides insight into the roles assigned to clergymen like Shaman (Kam) and Baksı in the context of healing within social and religious life preceding Islamic beliefs. It also discusses the alterations that musical treatment has undergone since the belief in "Gök Tanrı" as well as the equipment employed during such treatments. In the second section, we present the contributions of music theorists and scientists during the Seljuk and Ottoman Empire period, when music therapy was at its peak. We discuss the research and practices that were conducted on this subject during that time. Based on the psychological effects of music and maqams developed in this period, the effects on the human soul and the maqams that are good for children's diseases were classified. Moreover, the significance of practicing makam music during specific intervals of the day is highlighted. Additionally, details are provided regarding the establishment of medical facilities named Darüşşifa in specific Anatolian cities, dating back to the Seljuk and Ottoman eras, to provide music-based treatments of the highest quality.

Keywords: Turk, Islam, music, therapy, maqam.

TÜRK- İSLAM MEDENİYETİNDE MÜZİKLE TEDAVİ

Özet

Müzikle tedavi, kültürel unsurlara ve dönemlere göre farklılık gösteren tarihsel bir sürece sahiptir ve günümüzde de alternatif bir tedavi yöntemi olarak kullanılmaktadır. Türklerin İslamiyet öncesi ve sonrası törensel hayatları, değişen inançları ve sosyal yaşamları kültürlerine etki eden unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle İslamiyet'in kabul edilmesiyle müzikte kullanılan ses perdelerinin genişlemesi ve makamsal müzikten etkilenmesiyle müziğin tedavi uygulamalarında bazı değişiklikler ortaya çıkmıştır. Bu çağlarda önemli bilim insanları, "müzik" ve "müzikle tedavi" nin aslında birbirine ne kadar yakın olduğunu ortaya koymuşlardır. Çalışma iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde; İslamiyet öncesindeki sosyal ve dini hayat içinde Şaman (Kam) ve Baksı gibi din adamlarının şifacılık bağlamında üstlendikleri görevler, müzikle tedavinin Gök Tanrı inancından bugüne kadar uğramış olduğu değişiklikler ile tedavide kullanılan çalgılar hakkında bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde ise; müzikle tedavinin en parlak çağına ulaştığı Selçuklu ve Osmanlı Devleti dönemindeki müzik kuramcıları ve bilimcilerin çalışmaları hakkında bilgiler verilerek konuyla ilgili araştırma ve uygulamalardan bahsedilmiştir. Bu dönemde gelişen musiki ve makamların psikolojik etkilerinden yola çıkılarak insan ruhuna etkileri ve çocuk hastalıklarına iyi gelen makamlar sınıflandırılmıştır. Ayrıca günün belirli zaman dilimlerinde makam müziği uygulamasının önemi üzerinde durularak, müzikle tedavinin en iyi şekilde yapılması için Selçuklu ve Osmanlı döneminde Anadolu'da belirli şehirlere Darüşşifa adıyla açılan tedavi merkezleri hakkında bilgiler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk, İslam, müzik, tedavi, makam.

¹ Bu çalışma "Türk - İslam Medeniyetinde Müzikle Tedavi" isimli yüksek lisans tezinden güncellenerek üretilmiştir.

² Sorumlu Yazar E-mail: hamitonal@gazi.edu.tr / Doi: 10.22252/ijca.1399064

Giriş

Müzik; insanlık tarihi boyunca duygu ve bilgilerin anlatım biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Müziğin malzemesi "ritm ve ses", insan doğmadan milyonlarca yıl önce hazırды. Çünkü doğa, sonsuz bir "ritmik ve sesli malzeme" dir. Bu malzemelerden 'ritm', doğadan yansıyan en net mesajdır: Gece-gündüz, mevsimler, üreme, çiçek açma, solma, yaşam ve ölüm... Hepsi kesin bir disipline (düzene) bağlıdır. Diğer malzeme ise 'ses' tir: Gök gürültüsü, yer kayması, yer sarsıntısı, suyun akışı ve çalkantısı, havanın dar boğazlardaki hareketi gibi olaylar, doğadaki sayısız sesler ve titreşimlerden bir bölümünü oluşturmaktadır. İlk insanlar, gök gürültüsünde doğaüstü güçlerin simgesini, fırtınanın uçuşusunda kötü ruhların sesini, denizin sakın ya da dalgalı görüntüsünde tanrıların iyiliği ya da öfkelerini buluyorlardı. Yankı bir çeşit kehanet, vahşi hayvan sesleri bilinmeyen habercisi olarak algılanıyordu. Böylece insanlığın başlangıcından itibaren din ve müzik birbirine karışmıştı (Selanik, 1996: 2).

Eski uygarlıklardan beri insanlar, bedensel ve ruhsal problemlerine çözüm üretebilmek için yüzyıllarca birçok tedavi yöntemleri denemiş ve kullanmışlardır. Tarih boyunca askeri, dini, büyü ve eğlence için yapılan müzik ise hastaların sıkıntılarına çare olmak amacıyla sıklıkla başvurulan bir yöntem olmuştur (Karahan, 2006: 1). Müzik kendine has tarzı ve ifade ediliş biçimiyle, insanın genel olarak ruh haline seslenir. Müzikle tedavi, insanların zihinsel, toplumsal, fiziksel ve psikolojik olan ihtiyaçlarını gidermek için müzik etkinliklerini kullanır. (Ak, 1994: 3).

Günümüze ulaşan en eski örneklerine Orta Asya Şaman kültüründe rastlanılan müzikle tedavi yönteminde, dans ve büyü ile insanların kötü ruhlardan kurtarılıp iyileştirildikleri ve bu geleneğin farklı coğrafyalardaki bazı toplumlar tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Eski Mısır, Eski Yunan, Roma, Bizans, Eski Çin, Ortaçağ Avrupa'sı, eski Araplar ve Türkler de müziği bir tedavi aracı olarak kullanmışlardır (Şengül, 2008).

Müzik, toplumları duygusal ve düşünsel olarak etkileyen bir özelliğe sahip olmasından kaynaklı manevi duyguların güçlenmesinde etkili olmuştur. Buna bağlı olarak musikin rahatlatıcı ve dinlendirici etkisinin olduğu da tespit edilmiştir (Somakçı, 2003: 131). Müzik ile tedavi, ezgi ve ritimlerin belirli bir ahenkle kullanılmasıyla insanların türlü ruhsal değişimlerini düzenlemek üzere sistemli bir metottur. Bu tedavi şekli, toplumların kültürlerine ve inanışlarına göre farklılıklar göstermiştir (Ak, 2006: 220).

Müzikle tedavi üzerine pek çok müzik insanı, filozof ve hekim çalışma yapmış ve bu amaçla müziği hem insanların psikolojik ihtiyaçları için hem de iletişim sağlamak üzere değerlendirmişlerdir. Eski dönemlerdeki insanlar iyi ve kötü ruhların olduğunu ve kötü ruhların insanlarda hastalık olarak varlıklarını gösterdiklerini, müzik yoluyla kötü ruhlarla iletişime geçebileceklerine inanmışlardır. Neticede müzikle tedavi yöntemi de bu şekilde ortaya çıkmıştır. İnsanlar kötü ruhlardan arınmak için tütsü yakarak bunlardan uzaklaşmayı düşünürken büyücüler ile birlikte hareket etmişlerdir. Bunların yanında danslardan da yararlanmışlardır. Bu tedavi esnasında seslendirilen melodiler sade ve basit ölçüler üzerine oluşturulmuştur. MÖ 400'lü yıllarda yaşayan "Platon", müziğin bireylerin ruhsal dünyaları üzerine olumlu yönde etkilerinin varlığından söz etmiştir. Bunun yanı sıra müziğin Tanrısı olarak nitelendirilen Apollo ise müziğin, kişilerin olumsuz yöndeki duygusal problemlerini aşmalarını sağladığını belirtmiş ve mutluluk hissi verdiğini ifade etmiştir. Antik Mısırda bulunan "papiro" lerde pek çok hastalık üzerinde etkili müzik yöntemlerine ilişkin verilere rastlanmıştır. Eski zamanlarda Çin'de bulunan "gong" sesinin kötü ruhların gitmesini sağladığına da inanmışlardır (Tanrıöver, 2010: 152).

Eski dönemlerden bu yana müziğin pek çok hastalığa fayda sağladığı varsayılmıştır. Örneğin; Orta Çağ Avrupa'sında bir tür örümceğin ısırması neticesinde bireyler üzerinde oluşturduğu melankoli hastalığını tedavi etmek için müzikten faydalanılmıştır. Araştırmalara göre müziğin başlaması, hasta olarak değerlendirilen kişiyi oturduğu yerden kaldırdığı ve eyleme geçirdiği ve hasta olarak nitelendirilen kişilere olumlu yönde etki sağladığı belirtilmiştir. Müzikle tedavi yönteminin 18. ve 19. yüzyıllarda temeli oluşturulması amacıyla pek çok düşünce ortaya çıkmış, 20. yüzyılda ise bu düşünceler müzikle tedavi yönteminin temelini sağlamıştı. 20. yüzyılda bulunan hastanelerde aynı zamanda okullarda müzik ile tedavi yöntemi uygulanmıştır. İngiltere'de bulunan Bolton hastanesinde uyku konusunda problem yaşayan hastalar için motor ile çalıştırılan bir müzik kutusu geliştirilerek tedavi edilmesi amaçlanmıştır. Bu bilgiler ışığında eski dönemlerden bu yana müziğin pek çok tedavi edici etkisinin bulunduğu görülmüştür (Çoban, 2005: 38-40).

Melodi ve ritm birliği, müzikal olgunun gereği olarak görülür. Türklerde dans, melodi ve ritm birçok amaç için kullanılıyordu. Özellikle Şamanizm inanç çerçevesinde ayınların en önemli malzemeleri de melodi, ritm ve dansı. Bu ayınlar sırasında kullanılan müzik aletleri kutsal kabul edilir, müzik eşliğinde icra edilen danslar genellikle bazı kutsal figürlerin taklidi şeklinde olurdu. Kazak ve Kırgız Türklerinde müzik ve dans ile tedavi

örneği olarak çok eskiden beri devam eden bir dans olan "Karacorga", bir atın yürüyüşünü simgelemektedir (Daşdamirov, 1987).

Selçuklular dönemini Türk müzik kültürünün Arap ve Fars müziği ile etkileşmesiyle birlikte pek çok müzik kuramcısının ve bunların önemli çalışmalarının ortaya çıktığı bir süreç olarak görebiliriz. Bu dönemde Farabi (870-950), İbn-i Sina (980-1037) ve Safiyüddin Urmevi (1224-1294) müzik konusunu kuramsal olarak ele almış ve eserler vermişlerdir. Sonraki dönemlerde de Şuuri Hasan Efendi ve Gevrekzade Hafız Hasan Efendi tarafından müziğin insan ruhuna etkileri ve müzikle tedavi konuları ele alınmıştır. Selçuklular ve Osmanlılar döneminde yapılan bu çalışmaların ışığında şehirlere açılan Darüşşifalar müzikle tedavinin uygulandığı merkezler olmuştur (Öztürk ve ark., 2017: 9).

Balasagunlu Yusuf Has Hacip "Kutadgu Bilig"de "Kam"ları³ otaçılar (tabibler) ile bir tutmuş; kamların insan topluluğu için yararlı kişiler olduğuna işaret etmiştir.

"Kerek tut otaçı, kerek kam

Ölügligke her giz asıg kılmaz em"

(Gerek hekim, tabib tut, gerek kam tut;

Eceli gelene ilaç fayda vermez.)ss

Bir başka sözü de şöyle söylüyor:

"Kamug igke ot ol emi belgülüg

Ol ig emlegüçi kam belgülüg"

(Her derdin belli ilacı, tedavi edecek "Kam"ı bulunur) (İnan, 1986: 11).

Çalışmanın Amacı ve Yöntemi

Çalışmada, Türk - İslam medeniyetinde İslamiyet'i kabulünden öncesi ve sonrası dönemlerde müzikle tedavide kullanılan farklı yaklaşım ve uygulamaların ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Çalışma, kaynak taraması tekniğine dayalı nitel bir çalışmadır. Tarama yöntemi ile olayların, varlıkların, grupların ve çeşitli alanların ne olduğu betimlenmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda günümüzde alternatif tedavi yöntemi olarak tercih edilen müzikle tedavinin Türklerin İslamiyet'i kabulünden öncesi ve sonrasında nasıl, nerede, hangi zamanlarda yapıldığı ve insanlar üzerindeki etkilerine ait araştırmalar incelenmiştir. Türklerin müzikle tedavi yöntemlerinde geçmişten gelen birikimle köklü bir geçmişe sahip olduğu ve açılan Darüşşifaların bu alanda önemli bir rol üstlendiği vurgulanmıştır.

Bulgular ve Yorum

1. Eski Türklerde Dini Hayat

Eski Türklerde müzikle tedavi konusunu anlayabilmek için bu dönemde kültürel hayatın belirleyicisi niteliğinde olan dini inanış ve törensel yaşantıya bakmak gerekir. Bu vesileyle, dini ve törensel hayatın içinde yer alan figür, unsur ve uygulamaların müzikle tedavinin başlamasında oynadıkları rolü anlamak mümkün olacaktır.

1.1. Şamanizm ve Şaman

Şamanizm Orta Asya'ya ait dini bir yapıdır. Sibiry'a'da, Güneydoğu Asya'da, Çin'de, Endonezya'da, Tibet'te, Japonya'da, Amerika ve Avustralya yerlilerinde görülmüştür. Bahsedilen yerlerde yaşanan durumları manalaştırmak, hadiselerle hakim olmak için bireylerin beyni aracılığıyla tasarlanmış bir sistemdir (Tunç, 2007: 7). Şamanizmde, tabiatüstü varlıklarla ilişkiler kurmak için trans haline geçilir, onların güçlerini kişi ya da halkın faydasına kullanılmasını sağlamak için yapılan çeşitli dinsel ve büyüsel uygulamalardır (Çoruhlu, 2000: 15). Bu uygulamalar, iyileşme adına yapılan müzikle tedavinin ilk ayak sesleri olarak düşünülebilir.

Şaman (Kam); kişiler, Tanrılar ve ruhlar arasında vasıta görevinde bulunan din insanlarına denilmektedir. Şamanlığın ne zaman ortaya çıktığı bilinmemekle birlikte adını da nereden aldığı ve ne ifade ettiği de tam olarak bulunamamıştır. Tunguz kökenli olan şaman sözcüğünü Tunguz halkları büyücü, sihirbaz manasında

kullanmıştır. Tunguzcada "Şaman", Saman Mancu dilinde ise "Sama" dır. Tunguzcadan Rusçaya XVII. yüzyılın son demlerinde Çin seyahatinde Rusya'nın elçi olarak gönderdiği E. Islan ve yolculukta birlikte olduğu A. Brand'ın izlenimlerini anlattıkları kaynaklarda geçmiştir. Avrupadaki gezginlerin kaynaklarda gördüğü Şaman sözcüğü sonrasında bütün Sibiryaya sihirbaz ve büyücülerine takılan isim olmuştur. Türk toplulukları Şamanlarına çoğunlukla Kam adını vermektedir. Kam "kahin", "tabip" "filozof", "alim" anlamlarına gelmektedir. Ayrıca Şaman sözcüğü Kaşgarlı Mahmud'un Divan-ü Lügat-it Türk adlı eserinde, hastalıkların tedavisinde hekimle birlikte anılmıştır (Tunç, 2007: 8).

Sadettin Gömeç'e göre, "Şamanizm hususunda bugüne kadar en ciddi çalışmayı Mircea Eliade (1907-1986) yapmıştır. Gömeç, Orta ve Kuzey Asya topluluklarında dini hayatın Kam etrafında yoğunlaştığını ifade etmiştir. Ancak Kam bütün dini faaliyetlerde rol oynamaz. Her sihirbaz Kam olmadığı gibi, her şifa verici de Kam değildir. O, şamanlığa kısaca vecd ve istiğrak (extase) tekniği demektir. Bununla beraber dinler tarihinde ve din etnolojisinde görülen çeşitli vecd hallerinin hepsi de Şamanizm'e girmemektedir. Eliade'ye göre Kam her şeyden önce kendi özel yöntemleri sayesinde ulaştığı extase hali içinden ruhunu göklere yükselten veya yeraltına indiren bir kişidir. Bu esnada başka ruhları hükmü altına alarak, tabiat güçleri ve şeytanlarla bağlantı kurmaya muvaffak olur. Kam, ateş üzerinde hakimiyet kuran, hastalanan ruhlara şifa veren, ölümlerin arzularını yerine getiren, dertlilerin şikayetlerini dinleyen, yer altındaki tanrıların yanına giderek aracılık yapabilen bir kişidir. Bu özellikleriyle de çevresinde korkuyla karışık bir saygı uyandırır." (Gömeç, 1998: 42).

2. Eski Türklerde Törensel Hayat

Eski Türkler bilindiği üzere Bozkır Kültürü'nün gerçek yaşayanı ve temsil edeni olmuştur. Bu kültür ise sosyal, ekonomik ve dini özellikler göstermektedir. Ekonomik olarak temelinde hayvan besleyiciliği ve yetiştiriciliğine dayanan, teşkilatlanma yeteneğine, askeri nitelik ve araç-gereçlere sahip olan Türkler büyük bozkır topraklarında Hun, Uygur ve Göktürk gibi büyük devletleri kurmuş ve o bölgelere hakim olmuşlardır. Dini yaşantı ise oldukça zengindir. İnanılan bu din, esasında tek tanrılı bir inanışa sahiptir ancak bazı Şamanist öğelerle beraber Atalar Kültü ve Yer-Su kültü gibi dini unsurlar da bu yapının içerisinde. Birçok toplulukta görüldüğü gibi Türk toplumunun da zihninde yer eden konuların başında ölüm bulunmaktadır. İnsana can veren gücün varlığı ve insan yaşamının son bulmasıyla ilgili bir takım konular hem dini yaşantı içerisinde hem de günlük yaşantının birçok alanını etkilemiştir. Ayrıca tasavvurlar bazı dini geleneklerin de çıkmasının nedeni olmuştur (Onay, 2013: 480). Bundan dolayı Türklerde dini merasimler önemlidir. Bu merasimleri yöneten insanlar da vardır. Dini merasimleri tedvir eden bu kişi "baş-rahip" olmuştur. Böylelikle devlet ve din hayatının iç içe olduğu, birbirinden ayrılmadığı görülmektedir. Dini törenlerde Şamanizm'in etkileri görülmekle birlikte bu törenler Kamların göğe çıkmaları için düzenlenmektedir. Kam gökyüzüne yükselmeye hazırlanırken öncesinde merasim yapılır, Kamlar gökyüzüne yükselerek gökyüzünün her yerini dolaştıktan sonra yeniden aşağıya doğru yön alırlardı. Bu merasimde Kam, ak olan keçenin üstüne yerleştirilir ve yukarı doğru kaldırılmaktadır (Ögel, 1979: 303-306).

Türklerde dini merasimler Şamanların katılımıyla Gök-Tanrı inancı doğrultusunda yapılmaktadır. Herkesin kendine has inancı varken bununla birlikte her aile Kam ya da büyücü isteyebilirdi. Kendileri için dualar okuturlar ve aynı zamanda büyü de yaptırırlardı. Bu da dini tören sayılırdı. Ancak bu merasimler ailede kalmaktaydı ve yalnızca bir şahıs için gerçekleşirdi (Mandaloğlu, 2012: 219-220).

Eski Türklerin merasimlerini iki maddede incelemek gerekirse:

- Belirli zamanlarda olması gerekli merasimler,
- Rastlantısal olaylara bağlı düzenlenen merasimler.

Belirli zamanlarda düzenlenen merasimler güz, ilkbahar ve yaz mevsimlerinde yapılmaktadır. Bu ayınların çok köklü olduğu anlaşılmaktadır. Eski Türk devletleri zamanında yapılan bu ayınların Çin kaynaklarındaki bilgilere göre devletin resmi ve dini bayramları olduğu bilinmektedir (İnan, 1986: 97-98).

İkinci gruptaki merasimler ise çoğunlukla rastlantısal olarak ortaya çıkan bir olaya bağlı olarak gerçekleşirdi. Kurban merasimi, Türk topluluklarında yılın muayyen günlerinde yapılmaktaydı. Kamlarda kesilen kurban takdim edilmeden kesinlikle merasim olmazdı. Her merasim için öncelikle at kurban edilir ikinci sırayı ise koyun alırdı (Tunç, 2007: 18).

İsmail Görkem (1998:108) bu merasimlerde Kamların şamanlık vazifeleri ile aşıkların vazifelerinin aynı sorumluluk etrafında birleştiğini ifade etmektedir. Bu durumu da "şamanların görevini daha sonraları devam ettiren çalgıcı hikayecilerin çalıp çağırmak, sihirbazlık ve şamanlık görevlerini birlikte yürütmeleri bunu göstermektedir" olarak açıklamaktadır.

Türkler kazandıkları savaş mücadelelerinden sonra merasimler düzenlerlerdi. Bu merasimlerde Baksı, Kam ve Şaman isimindeki şahsiyetler kopuz ile birlikte şiirler söyler, gösterilerinin çekici olmasını sağlamak için ise farklı hareketler yapmaktadırlar. Köprülü (1989: 78) merasimler ile ilgili şunları söylemiştir: "İşte en eski Türk baksı-ozanları şeylanın (şölen-kurban ziyafetleri) daha dini mahiyetini kaybetmediği zamanlarda kopuzları ile dini-sihirbazane nağmeler okurlar ve günlük sıkıntılarla yorulan dimağları, şen'iyet aleminden uzak başka bir aleme naklederlerdi."

Sığır, Şölen ve Yuğ merasimleri Türkler için ayrıca önem arz etmektedir. Avcılık Türkler'de önemli bir yere sahiptir. Eski Türkler'in milli totemleri arasında "yak" yani Tibet sığırı da bulunmaktadır. Bu totemin belli usulleri vardır. Örneğin; sene içerisinde bir defa totemin avlanması kurallar arasındadır ve bunun için de gösterişli bir şölen düzenlenmektedir. Önceden Tibet öküzü olarak bilinen hayvana Türkler sığır adı vermişlerdir. Bu sebeple avlarına sığır ismini koymuşlardır. Yuğ merasimleri ise ölen bireyler için düzenlenen dini anlamda bir hazırlıktır. Yuğ, Şölen ve Sığır merasimlerinin başında büyücü şairler vardır. Büyücü şairlerin merasimlerde müzik esnasında dile getirdikleri sözler muhtemelen Türklerdeki şiir örneklerinin en eskileridir (Dizdaroğlu, 1969: 5).

2.1. Sığır Töreni

Sığırın Oğuz Türkler'inde bir tür ongun olduğu görülmüştür. Sığır merasimleri Türklerde ongun (totem) döneminden bu yana varlığını sürdürmüştür. Türkler'in atası olan bozkurt da bir ongunudur. Bununla beraber annelik görevine sahip olan kayın ağacı da bir ongunudur.

Vahşi olan hayvanları av yapan bölükler uzun süren yerlerden av yapılan yere av getirmekle görevlilerdi. Bu avlara ilk olarak "hanlar hanı" ok atmakla yükümlüydü. Ongunları öldürmek uğursuzluk olarak görüldüğünden onları tehlikeli olan ortamlarda diri bir şekilde avlama işlemini gerçekleştirirlerdi. Bu merasimlerde şair olan kişilere çok değerli görevler verilirdi. Bunlardan bir tanesi merasimlerde avlanılan avların bereket getirmesini ve bununla birlikte kutlu olmasını dileyerek şiirler söylerlerdi. Bu merasimlerde çalgı aleti ile okunan şiirler avcılarının coşmasını sağlamaktaydılar. Yine şairler av sırasında gösterilen kahramanlık sürecine de avların sonrasında destansı nitelikte şiirler okumaktaydılar. Türklerde ongun dönemi geçip gitse de bununla birlikte pek çok farklı dini yaşasalar da avlama merasimleri gelenek olarak devamlılığını sürdürmüştür. Bu merasimler bir süre sonrasında av eğlencesi niteliğinde varlığını devam ettirmiştir. Türkler'in savaşa verdikleri önem çok büyük iken avcılığa da aynı derecede önem vermekteydiler. Türklerde var olan avcılar arasından büyük avcı olarak adlandırdıkları şahsiyetler, halk tarafından milli kahramanlar olarak karşılanır ve ilgi görürdü. Yapılan merasimlerde onların adlarına "koşuk"lar okunurdu. Örneğin; Oğuz Han ilk büyük kahramanlık derecesini çeşitli yeteneklerini ortaya koyarak büyük bir canavar yok ederek almıştır. Buradan da anlaşıldığı üzere Oğuz, büyük avcı kahramanlarından bir tanesidir. Baksı, Şaman, Kam ve ozan adları ile anılan şahsiyetler avların kolay ve diri bir şekilde avlanması adına şiirler okurlar dualar ederlerdi. Bu durum ise avcılarını cesaretlendirmekteydi. Bu kimselerin okuduğu şiirler "koşuk" olarak adlandırılmaktadır (Turan, 2006).

2.2. Şölen (Büyük ve Genel Ziyafet)

Türklerde dini ve dini olmayan toplantılar vardır. Bunlardan dini olan toplantılara "şölen", dini olarak görülmeyen eğlence ve toplantılara ise "toy" adı verilmektedir. Ongun döneminde avlanan ongunun eti yenmez, ona ok fırlatılmaz ve canı yakılmazdı. Fakat senede bir kez ongunu bir dini tören sırasında kurban ettikleri bilinmektedir. Bu ongunların avlanarak kurban ettikten sonra düzenlenen dini merasimlere ise şölen adı verilmektedir. Bu merasimler sığır merasimlerinin ardından düzenlenmekteydi. Avlanan bu hayvanlar pişirilerek büyük ve görkemli ziyafetler düzenlenirdi. Türklerde sınıf ayrımı gözetmeksizin herkes merasimlerde yerini alırdı. Baksı, Kam, Ozan, Şaman bu merasimlerde aranan isimlerdi ve kopuz eşliğinde bestelenmiş "koşuk"lar okurlardı. Sonrasında şölenin niteliği değişerek hakanlar tarafından bayramlarda ve mutlu günlerde verilen bir ziyafet daveti halini almıştır (Turan, 2006: 27).

2.3. Yuğ Töreni

Eski Türklerde bir kişinin ölümünün ardından cenaze merasimi düzenlenmektedir. Bu merasimlerde kesilecek olan kurbanlar kişinin makamına bakılarak belirlenmektedir. Kurban kesme merasimleri kişinin defnedilmesinin ardından belirli günlerde ve yıldönümünde yapılmaktaydı (Çıblak, 2005: 169).

Yas törenleri olarak görülen yuğ törenlerinde yemek vermekle birlikte ölü adına demonstrasyon da düzenlenmektedir. İslamiyeti kabul etmeden önceki Türklerde defnedilen şahıs için matem törenleri oluşturulmaktadır. Belirli yerlerdeyse, ölen kişi için saçlar kesilir, çadırının etrafında atlarla dolaşılır, yüz, kulak bıçakla çizilerek kan akıtılır, saç-baş dağıtılır ve ölenin atlarının kuyrukları kesilerek kurban edilmekteydi (Tunç, 2007: 139). Ayrıca yuğ merasimlerinde baksılar ölmüş kişinin defnedilme vaktini belirlediği gibi, ölenin ruhunu

huzurlandırmak, gideceği yere varmasını kolaylaştırmak amacıyla kopuz çalmış ve şiirler okumuşlardır. Hatta "sagu" adı verilen şiirler bu durumun sonucunda çıkmıştır (Koçak, 2011: 18).

İslamiyetten önce Türklerde ölümler için verilen yemek çok önemli bir görev olarak düşünülmektedir. Önceleri ölü için verilen aş direk olarak ölünün mezarına konarak bunun ölüye verildiğine inanılmaktadır. Türklerin, İslamiyeti kabul etmesiyle birlikte böyle törenlerde yapılan yemek, helva ölünün ruhuna göndermek üzere yoksullara dağıtılmaktadır. Tarihten bu yana görüldüğü üzere, ölümler için yapılan aş töreni, din farklılıkları gözetmeden tüm Türk toplulukları bu geleneği sürdürmüşlerdir. İbn Fadlan'a göre Oğuzlarda ölü aşında iki yüz başa kadar at kesme geleneği vardır. Oğuzlar Anadoluya geldikten sonra bile aş törenlerini bırakmamışlardır. Oğuz yiğitlerinin ölmeden önceki vasiyetleri; "ak boz atımı boğazlayıp aşımı veriniz"dir (Ünal, 2010: 41). Ayrıca at kurban edilmesinin cenaze ve defin törenlerinde birçok amaca hizmet ettiği sanılmaktadır. Bilhassa ölen kişinin ölümden sonraki hayatında kullanması için bu kurbanlar gerçekleştiriliyordu ancak bunun yanında ölen insan ruhunun teskin edilmesi amacıyla yapıldığı da ortaya çıkmaktadır (Onay, 2013: 484).

Açıklamalardan da anlaşılacağı üzere; şölen töreninden önce yapılan sığır törenlerinde, avların kolay ve diri bir şekilde avlanmasının, günlük sıkıntılarla yorulan dimağları sakinleştirmek adına şiirle birlikte edilen duaların, yağ törenlerinde ise ölen insanın ruhunun teskin edilmesi amacıyla atının kurban kesilmesinin, gideceği yere varmasını kolaylaştırmak amacıyla çalınan kopuz ve okunan şiirlerin, maddi veya manevi olumlu bir sonuç elde etme adına yapılan öncül tedavi amaçlı uygulamalar olduğu söylenebilir.

3. Orta Asya Türk Kültüründe Müzikle Tedavi

Türklerde müziğin tarihi Çinliler ve Mısırlılar gibi çok eskiye dayanmaktadır. Ayrıca bilinen en eski müzik örnekleri de sekiz bin yıl geriye gitmektedir. "Doğu Türkistan'da bulunan Hoten vilayetine bağlı Çerçen kazasındaki Mülçe Irmağı etrafında bulunan kaya resminde dans eden figürler görülmüştür." (Güvenç, 2002: 7-8). Milattan önce III. ile II. binler arasında Guti, Gutu, Kas, Kut gibi adları olan Orta Asya'dan Anadolu'ya doğru uzanan Oğuzlar'ın müziği, şaman müziğine dayanak gösterilmiştir (Güvenç, 1985: 19). Türk boyları, müziği her daim önde tutmuşlardır. Ünlü Türkolog Rus araştırmacı Wilhelm Radloff yazarlığını yaptığı "Türklük ve Şamanlık" isimli kitabında, Türk boylarının müziği halen önemli bir gelenek olarak yaşattığını belirtmiştir (Ak, 2006: 95-96).

Asya kökenli Türk müziğinin en önemli özelliklerinden bir tanesi de beşsesli (pentatonik) sistemin varlığıdır. Türklerin en eski değeri olarak bilinen beş seslilik sistemi Avrupa'da halen tedavi için değerlendirilmektedir. Bununla birlikte çoğu ülkede beş seslilik sistemi, para-psikolojik çalışmalarda konsantrasyonu yükseltici olarak kullanılmaktadır (Selanik, 1996: 24). Kopuz çalgısı bu sistemde icra edilmektedir. Kopuz, Dede Korkut'un sazıdır, elle ve yayla çalınır. Baş kısmındaki tellerin bağlandığı ses burgularından birisi güneşi bir diğeri de ayı, telleri taşıyan gövde adı verilen bölümde alt yeri, üstü de göğü simgelemektedir. Ses, yayın sürtünmesi ile ikisinin arasında çıkar, bu ses ata ruh ile iletişime geçilmesini sağlamaktadır (Karahan, 2006: 12-13).

Kopuz, Orta Asya'da müziğin en yaygın çalgılardan bir tanesidir. Kopuz, sadece tedavi ve kötü ruhları kovma amacıyla kullanılmamıştır. Bunun dışında:

- Velilik ve ululuk sembolü idi.
- Gazi erenlerin başına ne geldiğini söyleyen bir sembol idi.
- Ulularla haberleşme; medet ve yardım isteme sesiydi.
- Kopuzla övülen yiğitlere güç veren, boğaları ve buğraları yenmelerine imkan veren ilahi bir sestir.
- Topluluğa haber veren, halkı uyaran kutlu seste kopuzun kutlu sesidir.
- İyi ruhları çağıran, kötü ruhları kovan kutlu ses de kopuzun sesidir (Ögel, 1991).

Kopuz çalanlara baksı denilirdi. Günümüzde "Bahşi" de denilmektedir. Kırgız baksılarının törenleri, Wilhelm Radloff tarafından şöyle ifade edilmektedir: "Baksı, çok eski Şamanların zamanımıza kadar gelen örneklerinden biridir. Baksıların, Şamanların davulu yerine iki telli kemençeleri kenarları zillerle ses veren maden parçaları ile süslenmiştir. Buna kobus derler. Bir de asa taşırlardı. Değnek şeklindeki bu asanın da başında, bir çingirak ile maden parçaları vardı. Kopuz çalmaya başlar ve çevredekileri tesiri altında tutmak isterdi." (Ak, 2006: 98-99).

Özbekistanlı Atabeg Mamazaidov, Özbekistan'da baksı ile ilgili yapılan görüşmede şunları söylemiştir: "Bizim bu musiki sadece sanat amacıyla değil, insanlara keyif vermek ve onların yorgunluğunu gidermek için kullanılmaktadır. Orta Asya'nın birçok bölgelerinde 'Bahşıcılık' denilen çok farklı bir şarkıcılık üslubu vardır.

Bahşıcılık, Özbekistan'ın Kaşkaderya, Surhanderya şehirlerinde, Türkmenistan'ın köylerinde, Kazakistan ve Kırgızistan'nın her yerinde çok yaygındır. Bahşi sanatı, musiki içinde en zor ses kullanma sanattır. Burada ses, gırtlak ve karından çıkarılır. Bahşılık babadan oğula geçerek devam etmektedir. Fakat şimdi bahşılardan sayısı azalmıştır. Bahşi şarkılarında özellikle destanlar söylenir, bunun amacı da yaşananları hatırlatmaktır. Bunun yanı sıra hastaları, şarkı ve danslarıyla da tedavi etmişlerdir" (Akt., Ak, 2006: 101).

Özbekistan'da yaşayan 'Kinne Yöyücü'lerde nazar değen insanları tedavi edenler bulunmaktadır. Onlar da tedaviyi şarkı söyleyerek ya da ahenkli söz ve danslarla, kişinin ruhundan nazarı göndermektedir. Bu tedavi yönteminde dans veya müzik aleti yoktur. Hastanın karşısında ellerinin arasına kâğıtları sıkıştırıp, ellerini hastanın kafasının etrafında çevirerek duayı şarkı gibi söyleyip tedaviyi bitirir. Nazar değen insanları ilk seferde bu yöntemle tedavi eder şayet iyileşmezse birkaç kere daha tekrarlar." (Ak, 2006: 105-106).

Eski Çin kaynaklarından edinilen bilgilere göre kopuzun çok eski bir Türk çalgısı olduğu anlaşılmıştır. Ozanlar dini törenlerde çoğunlukla kopuzu kullanmayı tercih etmişlerdir. Türkler müziği avcılıkta, savaşlarda, doğumda, ölümden ve aşk hikâyelerinde olmak üzere hayatlarının birçok alanlarında kullanmışlardır. Örneğin, "Şu Destanı" nda⁴, Dede Korkut Hikâyelerinde sanatla ilgili birçok alan vardır. Kopuz bu hikâyelerin her birinde yer almaktadır. Ayrıca kopuz çözülmesi gereken sorunların çözümleyicisi olmakla birlikte bunun yanı sıra sesinden zevk alınan ve güç veren çok yönlü bir çalgıdır. Çin kaynaklarına dayanan bilgilere göre ise Çin Seddi'ni geçen Türklerin yanlarında davula benzeyen bir müzik aleti taşıdıkları bilinmektedir. Kırgız, Altay, Toleut, Sogay, Baraba, Koç, Özbek, Karayim Türk lehçelerindeki çalgı aletleri ve müzik ile ilgili pek çok kelime bulunmaktadır. Buna bağlı olarak Türk müziğinin en eski şeklini askeri alanda başta kopuz ve davul olmak üzere, dini alanda tören yapan ve yaptıran kişiler belirlemiştir. Ayrıca toplumda şifacılık, büyücülük, ruhçuluk gibi çalışmalarını olanlara; Kırgızlarda baksı, Oğuzlarda Ozun, Altaylılarda Kam, Yakutlarda Oyun, Tunguzlarda da Şaman adı verilmektedir (Ünal, 2010: 48-49).

Eski Türklerde Baksılar seanslarında ritim, melodi ve dansı birlikte kullanarak ata ruhuna ulaşmayı amaçlamışlardır. Baksı tedavide önce hastanın nabzını ölçer daha sonra ise kopuzla birlikte şarkı söylerdi. Baksı, hastalığın nedenini koyun gübresinde incelemektedir. Sonra büyük bir kurban edilmesi gerektiğini söylemektedir (Güvenç, 1985: 19-20).

Eski Türklerde Kam adı verilen ve toplum içinde de şifacı olarak anılan adamların hastaları iyileştirmek, ölümlerin taleplerini yerine getirerek onlara zarar verilmesini önlemek istemiş kişilerdir. İnsanların dileklerini iletmek amacıyla gökteki ve yeraltındaki tanrıların yanına giderek aracılık yapmak gibi görevleri bulunmaktadır. Ayinlerini müzik ile icra etmektedirler. Kopuz ve davulun kullanıldığı bu ritüellerde dans ta yapılmaktadır. Orta Asya'da kopuz, iyi ruhları çağıran, kötü ruhları gönderen tedavi edici bir çalgı aleti olarak kullanılmıştır. Davulun da dinsel törenlerde şamanlar tarafından hastaları tedavi edici olarak kullanıldığı bilinmektedir. Şaman, bedenini ruhtan ayırdığını hissettiren ve ruhu göklere gönderen bir trans ustasıdır. Şamanın, davul çalarak ruhların kontrol ederek şifa dağıttığına ve bunun yanı sıra ölümlerle, şeytanlarla, cinlerle ve perilerle iletişime geçtiğine inanılmaktadır (Ak, 2006: 101). Seansa oturarak başlayan şamanlar, enerjinin kollarında olduğunu düşünerek ritim ve melodi eşliğinde kolları spiral biçimde hareket haline geçirir, ritim ve melodi farklılaştıkça hareket ve enerji omuzlara geçer daha sonra hissederek, içten geldiği gibi dans etme süreci başlar. Buradaki amaç "ata ruhu"na erişmektir. Abdülkadir İnan ise bu konuyu "Tarihte ve Bugün Şamanizm" adlı kitabında şöyle anlatır: "Kamların (Baksıların) Tanrı ve ruhlar hakkındaki tasavvurları, dini törenlerde okudukları dua ve ilahilerdeki tavsiflerinden anlaşılabilir. Fakat ilahi ve duaları tespit etmek güçtür. Ayinden sonra kam bunları tekrarlayamaz. Çünkü kam dualarını istiğrak halinde irticalen söyler ve unuttur." (Akt., Ak, 2006: 101).

Türk milletinin geçmişte yaşadığı, Orta Asya ve Doğu Türkistan bölgelerinde; dinin toplum yaşamında etkin bir konumda olduğu ve din ile uğraşanların toplum içerisinde özel bir yere sahip oldukları yönündedir. Eski Türklerde topluluğun temsilcisi durumunda bulunan hekimlik, büyücülük, müzisyenlik gibi işler yapan "Kam" ve "Ozan" gibi halk sanatçıları zamanla Kam'larda "Büyücü Çalgıcı"lık, Ozanlarda da "Şair-Çalgıcı"lık görevini üstlendiği anlaşılmaktadır (Turhan, 1992: 378). Bu kişilerin ayinlerde kullandıkları müziksel giz, zamanla amaç ve şekil değiştirerek farklı niteliklere ulaşmış, günümüzde de halkın öz kültüründe benimsemiş olduğu dini-din dışı halk müziğini oluşturmaktadır. "Baksı, şamanların Orta Asya'dan günümüze kadar gelmiş temsilcisidir.

⁴ **Şu Destanı:** Destana kahraman olarak adını veren Şu, M.Ö. IV. yüzyılda yaşamış bir Türk hükümdarıdır. Onun yaşamı ve yaşadıkları etrafında söylenen ve Makedonyalı Büyük İskender'in Türk illerine yürüyüşü ile birleştirilen bu destan, Türkler arasında XI. yüzyıla kadar yaşamış ve bu yüzyılda Kaşgarlı Mahmud tarafından kayda geçirilmiştir. Kaşgarlı Mahmud, "Türkmen" maddesinde, sözcüğü açıkladıktan sonra: "Bunlara Türkmen denilmesinde bir hikaye vardır, şöyledir" diyerek destanın konusunu düzyazı olarak kendi anlatımı ile Divânü Lûgati't-Türk adlı eserine aktarmıştır (Ayrıntılı Bilgi için bkz. Metin TURAN, 1998, Türk destanları. *Türk halk edebiyatı içinde*, 42-61)

Kemançeyi tedavi edici olarak kullanan Kırgız baksılarının hala bu isimle Altaylar civarında Urumçi Kaşgar gibi bölgelerde yaşadıkları düşünülmektedir." (Çoban, 2005: 41).

4. Türk-İslam Medeniyetinde Müzikle Tedavi

İslamiyet'in kabulü ile müzik'in ehemmiyetinin yeniden arttığı bilinir. Bu yüzden Emeviler ve Abbasiler dönemi müzik açısından önceki dönemlere nazaran hem sanat hem de sanatkarlar yönünden dikkat çekici bir dönemdir (Tıraşçı, 2015).

İslamiyet döneminin ilk zamanlarında müziğin, kişileri zevke, sefaya iteceğini ve dini görevlerinden uzak tutacağına inanılmış ve pek olumlu bakılmamıştır. Lakin sonrasında Peygamberimiz Hz. Muhammed (SAV) Efendimizin Kuran-ı Kerim'in hoş bir şekilde icra edilmesi sonucunda bundan mutluluk duyması, Türk milletinin müzik anlayışının değişmesine neden olmuştur. Bir süre sonra toplumlar kendi kültür yapılarının müziklerine göre kutsal kitabımız Kuran-ı Kerim'i okumaya başlamışlardır. İslamiyetten sonra adım adım Türk milletinin hayatında etkili olan müzik, devlet yöneticilerinin de bir süre sonra dikkatini çekmiş ve ilerlemeye devam etmiştir. Müziğin Abbasi Devleti zamanında ise ileri seviyede kullanıldığı öğrenilmiştir. Bu dönemde hayatını sürdüren Türk ve İslam bilgini Farabi'nin "Kitab'ül Musiki" yapıtında çalgı aletlerinden söz edilmekle birlikte müziğin nazari taraflarını da dile getirmiştir (Koç, 2016: 53).

Asya Türk illerinde kullanılan 400'den fazla çalgı aleti varken, Anadolu'da icra edilen 25'ten fazla çalgı aleti vardır (Ak, 2006: 90) Türk musikisinde 400'den fazla makamın olduğu bilinmektedir ve bunlar içerisinde günümüzde yoğun olarak en bilinen 30 tanesi kullanılmaktadır. Tasavvuf müziğinde ve klasik Türk müziğinde, beşseslilikten ayrı bir özellik olarak bahsedilmektedir. "İslamiyetin tesiriyle beş seslilikte bir gam içerisinde sekiz ses ve yedi aralık kullanılmaktadır. Her tam ses "koma" adı verilen dokuz parçaya bölünmektedir. Bu müzik Selçukluların müziğini ve Mevlevi müziğini ortaya çıkarmıştır. Netice olarak Asya Türklerinden bu yana toplumun değişimi ile müziği ve tedavi şekilleri de değişmiştir. Bu durum Selçuklulara akabinde Osmanlılara gelen bir yol izleyerek Türk tasavvuf müziğini ortaya çıkarmıştır" (Güvenç, 1992: 11). Türklerin tarihten bu yana ruhsal olarak problem yaşayan bireyleri rehabilite yoluyla iyileştirdiği bilinmektedir (Grebene, 1978: 23). Ayrıca bu bireylerin ruhsal sıkıntılarını kurtulmalarını sağlayan ve bu anlamda olgunluk kattıklarına inanan bir grup müzikle ilgilenen tasavvuf ekolü vardır (Çetinkaya, 1995: 14).

Pek çok yerde yapıldığı gibi İslamiyet'te de musikin bireyler üzerindeki etkisi incelenmiştir ve bu çalışmalardan bir tanesi de ilk İslam filozofu olarak bilinen, bilimden yararlanarak müzik ve nefes arasındaki etkiyi araştırmış olan El Kindi'ye (800-873) aittir (Turabi, 2006: 19). El Kindi, musikin bireylerin bedeni ile ruhsal etkiler üzerinde inceleme yaparken bu sıra "Kitab'ül Musavvitad" isimli çalışmasında, bireylerde hangi seslerin olumlu ya da olumsuz hissettirdiğinden söz etmiştir. Esasında özetlenecek olursa El Kindi yaptığı birçok çalışmada çıkan seslerin, insanlarda psikolojik ve fiziki olarak ne derece tesirli olduğunu araştırmıştır (Turabi, 1996: 123). El Kindi, bireylerin duyguları kulağa nahif gelen ve birbirine uyumlu olan melodilerden olumlu yönde etkilendiklerinden bahseder.

İslamiyet döneminde en çok tasavvuf ile ilgilenen kişiler müziği kullanmış ve ruhsal hastalıkların tedavi edilmesinden söz etmişlerdir. Zamanın büyük İslam âlimleri ve hekimlerinden Zekeriya Er-Razi (854-952), Farabi (870-950), İbn-i Sina (980-1037), Şuuri Hasan Efendi (-1693) ve Gevrekzade Hafız Hasan Efendi (1727-1801) müziğin psikolojik hastalıkların tedavisinde kullanılmasındaki ilişkiyi açıklamışlardır. Ayrıca Farabi "Musiki-ul-kebir" adlı eserinde müziğin fizik ve anatomiyle olan bağlantısını da izah etmeye çalışmıştır (Çoban, 2005: 38).

Ebu Bekir er-Razi (MS. 854-932) çalışmasında, melankolik olarak nitelendirdiği hasta olan kişilerin bir uğraş ile tedavi olduklarından bahsetmiştir. "Melankolik hasta kesinlikle meşguliyetle tedavi edilmelidir" diye ifade ettikten sonra "Melankolik hasta, müzik öğrenmeli, öğretmeli, özellikle güzel sesle okunan şarkılar dinlemelidir. Melankolik hasta, ancak bu şekilde sıkıntılarını ve dertlerinden kurtularak iyileşme olanağı sağlayabilir" demiştir (Güvenç, 1993: 13).

Türklerin göçleri sonrasında, İslamiyet'i kabul etmeleri ile beraber sosyal ve kültürel hayatlarında değişimler olmuş, dini temalı eserlerin önemi artmıştır. Türk müziği ile ilgili ilk belge niteliğindeki çalışmalar Farabi'ye aittir (870-950) ve Kitab'ül Musiki el-Kebir adlı eseri en önemli örnektir. Farabi çalışmalarında, Yunan bilgilerin çalışmalarından da söz etmiştir. Farabi'nin yapıtları X.-XV. yüzyıllarında Arapça ile Farsça musiki eserlerine kaynaklık edenlerden bir tanesidir. Nedeni ise Farabi'nin ortaya koyduğu eserleri Greklerin eserlerinden çok daha fazla detaylı olmasıyla birlikte orijinal yapısıdır. Şöyle ki, Farabi'nin bu tarzı, kendinden sonra gelen yazarların da dikkatlerini çekmiştir. Böylelikle Farabi'nin eserlerini takdir etmişlerdir. Kitabü fi İhsasi'l-İka ve'l-

Musiki'l Kebir, El Musiki, El-Kelam fi'l Musiki isimli yapıtlar Farabi'ye aittir (Uludağ, 1976: 25). Farabi de El Kindi gibi musikinın bireyler üzerindeki iyileştirici etkisini araştıran bilginler arasındadır. Sistemsel olarak sesin ve musikinın bireyleri psikolojik olarak ne derece tesir ettiğinden bahsetmiştir. Müzik teorili anlatımlardan en sade, anlaşılması kolay ve sistemli olanıdır (Shiloah, 1979: 104).

Farabi'yi öğrencisi İbn-i Sina (980-1037) takip eder. İbn-i Sina "Kitab'uş Şifa" adlı dünyaca ünlü eserinde musiki nazariyatına, çalgılara ve müzikle tedavi yöntemine yer vermiştir. İbn-i Sina, Farabi'nin eserlerinden faydalandığını hatta müziği de ondan öğrenerek tıp alanında uyguladığını belirtmiştir (Somakçı, 2003: 131-140). İbn-i Sina, "Kitabu's Şifa" adlı çalışmasında müziğin bireylere etkisini araştıran musikinın bulunduğu kısmı, dizi ile aralık başlıklarında görüş olarak Farabi gibi ifade etmiştir. Böylelikle yetişen ve kendinden sonra gelebilecek olan müzik insanlarına değerli bir kaynak niteliğindedir (Kolukırık, 2009: 25). İbn-i Sina melodilerin ve bireylerin şarkı dillendirmelerinin ruhsal sağlığı zinde tuttuğunu ifade etmiş ve musiki ile ilgili bütün değerlendirmelerini "Kitabu's Şifa" isimli yapıtında toplamıştır (Akan, 2015: 99). Musikinın özgün biçimi ve ses sisteminin işleviyle ilgili yaptığı değerlendirme, musikiyi gerçek anlamda öğrenmek için bir aracı niteliğindedir (Turabi, 2004: 8). İbn-i Sina'nın müzikle tedavi anlamında yaptığı çalışmalar günümüzde de hala izlerini taşımaktadır. Farabi'nin yapıtlarından esinlenen İbn-i Sina, müziği derinlemesine öğrendiğini ve bunu icra ettiğini de dile getirmiştir (Somakçı, 2003: 135).

İbn-i Sina'ya göre; müzikle tedavide, hastanın akli ve ruhi güçlerini artırmak, ona hastalıkla daha iyi mücadele etmek için cesaret vermek, hastanın çevresini sevimli, hoş gider hale getirmek, ona en iyi musikiyi dinletmek ve onu sevdiği insanlarla bir araya getirmektir. İbn-i Sina sesin varlığımız için zaruri olduğu, ahenkle biraraya gelen seslerin insan ruhu üzerinde çok derin etkiler yarattığını belirtmiştir. İbn-i Sina'nın bu düşüncesine göre seslerdeki ton farklılıkları kişilerin ruhsal durumlarını ortaya çıkarmaktadır. Mesela, Osmanlı Devleti zamanında yaşayan Abbas Vesim adındaki bir hekim ilaç yoluyla iyileşemeyen hastalara müzik ile tedavi yönteminin uygulanmasını önermiştir. Aynı zamanda müzikle tedavinin günün belirli saatlerinde uygulanmasının hastalar üzerinde daha tesirli olacağını ifade etmiştir (Şahin, 1997: 45).

Musiki makamlarının bireylerin ruhsal sıkıntılarına tesirini araştıran Hekimbaşı Gevrekzade Hasan Efendi (1727 ile 1801), musiki ile iyileştirmede değerlendirilecek makamsal araştırmalar yapıştır (Turabi, 2006: 11). Gevrekzade Hasan Efendi'nin müzikle kişileri iyileştirme konusu olan "Er Risaletü'l- Musikiye Mine'd-devai'r- rühaniyye" isimli eseri birinci yapıttır. Ayrıca diğer musiki hocalarının aksine astrolojiyle makamların birbiriyle olan bağlantısını araştırarak tedavide ne denli etkili olduğunu şöyle ifade etmiştir;

- İsfahan; Cevza (ikizler): Hava grubundadır. İnsanların zihnini güçlendirerek düşünsel ve hatırlatma anlamında iyidir.
- Büzürg; Esed (aslan): Ateş grubundadır. Zihni dinç tutmakla birlikte durulaştırır. Aşka iyi gelmektedir.
- Rast; Hamel (koç): Ateş grubundadır. Felç hastalarını iyileştirmede etkilidir.
- Zirefkend; Seretan (yengeç): Su grubundadır. Kulunçlar ile felçleri iyileştirmede etkilidir.
- Irak; Sevr (boğa): Toprak grubundadır. Sersam (sersem) Ateşli olan rahatsızlıkları iyileştirmede etkilidir (Turabi, 2006: 95-123).

Selçuklu ve Osmanlı Devleti zamanında yalnızca ruhsal sıkıntı yaşayan hastalar için tedavi merkezleri kurulmuş ve bu merkezlerde hastalar için bir takım tedavi yöntemleri oluşturulmuştur. Bu tedavi yöntemlerine örnek olarak; su tedavisi, ilaç tedavisi, çiçeklerin kullanıldığı kokularla yapılan tedavi ve müzikle tedavidir. Selçuklu Devleti döneminde Şam'da yapılan Nurettin hastanesinde, İbn-i Sina musiki ile tedavi yapma konusunda araştırmalar yapmıştır. Bunun sonucunda bir takım teknikler geliştirmiştir (Güvenç, 1985: 21).

Sufiler de musiki ile ilgili araştırmalar yapmışlardır. Bunun sonucunda müziğin ruhsal problemlerde tedavi şekli olarak kullanılabileceğinden söz ederek hastaların akli ve kalbi hissiyatlarda rahatlayacaklarından bahsetmişlerdir (Koç, 2016: 53).

Farabi, müziğin fizik ve astronomi ile ilişkisini "Musiki'ül-Kebir" adlı eserinde, Türk Müziği makamlarının insan ruhuna yarattığı etkilerini bölümlendirerek açıklamıştır:

- Buselik makamı: İnsana kuvvet vermektedir.
- Büzürk makamı: İnsana korku vermektedir.
- Hicaz makamı: İnsana alçak gönüllülük vermektedir.

- Hüseyini makamı: İnsana sükunet ve rahatlık vermektedir.
- İsfahan makamı: İnsana hareket kabiliyeti, güven hissi vermektedir.
- Kuçek makamı: İnsana hüznün ve elem vermektedir.
- Neva makamı: İnsana lezzet ve ferahlık vermektedir.
- Rast makamı: İnsana sefa vermektedir.
- Rehavi makamı: İnsana beka(sonsuzluk fikri) vermektedir.
- Saba makamı: İnsana cesaret ve kuvvet vermektedir.
- Uşşak makamı: İnsana gülme hissi vermektedir.
- Zirgüle makamı: İnsana uyku vermektedir demiştir (Ak, 2006: 132).

Eski Türk hekimlerinden Şuuri Hasan Efendi'nin Ta'dilü'l-Emzice adlı eserinde, bazı makamların, günün belirli zamanlarında olumlu yönde etkili olduğunu ifade etmektedir:

- Rehavi makamı: Yalancı sabah vaktinde etkili
- Buselik makamı: Kuşluk vaktinde etkili
- Büzürk makamı: Yatsıdan sonra etkili
- Hicaz makamı: İkinci vakti etkili
- Hüseyini makamı: Sabahleyin etkili
- Irak makamı: Akşamüstü etkili
- İsfahan makamı: Gün batarken etkili
- Neva makamı: Akşam vakti etkili
- Rast makamı: Güneş iki mızrak boyu iken etkili
- Uşşak makamı: Öğle vakti etkili
- Zirefkend makamı: Uyku zamanı etkili
- Zirgüle makamı: Öğleye doğru etkilidir (Altınölçek, 1998: 61).

Türklerde ilk önemli müzikle tedavi ve merkezleri Osmanlılarda yapılmıştır. Osmanlıda saray hekimi olan Musa Bin Hamun müzikle tedavi yöntemini çocuk psikolojisi hastalıklarını tedavi etmede kullanmıştır (Tanrıöver, 2010: 154). Çocuk hastalıklarını hangi makamın iyileştirdiğini Hekimbaşı Gevrekzade Hasan Efendi, Emraz-ı Ruhaniye'yi "Negama-ı Musikiye" adlı eserinde:

- Buselik makamı: Kalça, baş ve göz ağrılarına iyi gelmektedir.
- Büzürk makamı: Beyin, kulunç ağrıları ve kuvvetsizlik durumlarında kullanılmaktadır.
- Hicaz makamı: İdrar yolu hastalıklarına iyi gelmektedir.
- Hüseyini makamı: Karaciğer, kalp hastalıklarına iyi gelmektedir.
- Irak makamı: Çocuktaki menenjit hastalığına faydalıdır.
- İsfahan makamı: Zihin açıklığı verir. Ateşli hastalıklarda kullanılmaktadır.
- Neva makamı: Büluğ çağına ulaşmış çocuk, kalça ağrı ve gönül sevinci için kullanılan makamdır.
- Rehavi makamı: Baş ağrılarına, burun kanamasına, felç ve balgam hastalıklarına iyi gelmektedir.
- Uşşak makamı: Ayak ağrılarına ve uykusuzluğa iyi gelmektedir.
- Zirefkend makamı: Felç ve sırt ağrıları için kullanılmaktadır.
- Zirgüle makamı: Kalp, beyin, mide ve karaciğer hastalıklarına iyi gelmektedir diyerek söz etmiştir (Güner, 2007: 105–107).

4.1. Türk-İslam Medeniyetinde Darüşşifalar

Darüşşifa sözcüğü şifa yurdu olarak bilinmektedir (Develioğlu, 1978: 201). Bunun yanı sıra Anadolu'da şifahaneler için maristan, Darüşşifa, dar-üs-sıhha, bimaristan, darü't-tıb gibi adlar kullanılmaktadır. "Darüşşifa" adı verilen kurumların verdiği hizmet insanların sağlıklarını iyileştirmeye yöneliktir (Cantay, 1992: 1-2). Sağlık kurumları arasında Bimaristan ismiyle bilinen kuruluş en çok Darüşşifa isminin yerine kullanılmaktadır (Kemaloğlu, 2014: 3).

Anadolu'nun şefkat anıtları İslamiyet'in uygarlığı zamanında şekillenmiştir. Buralarda haftanın belirli günlerinde poliklinik hizmeti ve yatarak tedavi yapılmaktadır. Bu kuruluşlarda din, dil, ırk ayrımı yapılmadan kişilere sağlık yardımı yapılmakta ve kalacak yeri olmayan herkese açıktır. Genel olarak Selçuklu ve Osmanlı döneminde Darüşşifaların yapısı birbirlerinin aynısı gibidir. Aralarındaki fark, Selçuklu dönemindeki Darüşşifaların yapısı sağlam ve gösterişli iken, Osmanlı döneminde ise ince hatlı ve daha işlevseldir. Diğer bir fark ise Osmanlıdaki Darüşşifaların sanat yorumu ve geniş bir anlayışının olmasıdır. Darüşşifalar külliye diye nitelendirilen yerlerde bulunmaktadır (Songur ve Saygın, 2014: 201).

Müzikle tedavi için kurulan merkezler ise şunlardır: Amasya Darüşşifası, Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası, Edirne Sultan II. Bayezid Darüşşifası, Fatih Darüşşifası, Kayseri Gevher Nesibe Tıp Medresesi, Süleymaniye Tıp Medresesi ve Şifahanesi ve Şam Nureddin Zengi Şifahanesi'dir (Çoban, 2005: 51-58).

Amasya Darüşşifası: Amasya Darüşşifası, 1308- 1309 yılları arasında İlhanlı Sultanı Olcayto Mehmet Hüdabende ile eşi İduş (Yıldız) Hatun adlarına yapılan tarihi bir eserdir. Osmanlı Devletinin Amasya'yı alması ile bu Darüşşifanın içerisindeki eczacılar, doktorlar ve hizmet şekli kesinlikle değişmemiştir. Amasya Darüşşifası binasının genel şekli dikdörtgene benzemektedir. Avlu dahilinde birçok oda vardır. Darüşşifanın üst kısmı çatı-tonoz ile kaplıdır. Bu Darüşşifanın iki tarafı tuğlalar ile döşeli ve büyük bir penceresi vardır (Turabi, 2015: 25).

Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası: Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası, musiki ile terapi yapılan yerlerden bir tanesidir. Divriği Ulu Camii Behram Şah'ın kız evladı Melike Turan Melek ile Ahmet Şah'ın eşi için Mengüceklilerin Sultanı Ahmed Şah tarafından 1228 yılında yaptırılmıştır. Burası, Türk sanatının baş eserlerinden biri olarak kabul edilir (Ülgen, 1962: 93). Darüşşifanın Arapça yazan kitabesinde: "Merhum hükümdar Fahreddin Behramşah'ın kerimesi, af ve mağfiret-i ilahiyeye muhtaç, adaletli Turan Melik, Allah'ın rızasını kazanmak için 626 senesinin ilk ayında bu mübarek darüşşifa'nın bina ve imarını emretmiştir." şeklinde dile getirilmiştir (Aydınöğlu, 2009: 19). Birbirine birleşik bir şekilde Darüşşifası ve Camisi bulunmaktadır (Cantay 1992: 51).

Edirne Sultan II. Bayezid Darüşşifası: Darüşşifa 15. yüzyılda en büyük sosyal ve dini kurumlardan bir tanesidir. Edirne Türkler için çok değerli bir şehirdir. Bu nedenle gösterişli, çok amaçlı ve büyük olan bu Darüşşifa için Edirne tercih edilmiştir. Bu Darüşşifa musiki ile terapi yapmak için mükemmel bir yapıya sahipti. Haftanın belirli günlerinde musiki grubunun yaptığı konserin sesi yankı oluşmadan Darüşşifanın her yerine ulaşmaktaydı. Yine hasta tedavisinde müzik ile tedavi etmek dışında su ile koku da kullanılmaktaydı. Burada şadırvan bulunmaktaydı. Bu şadırvandan gelen su sesi tedavi etme amacının çoğunu karşılar nitelikteydi. Bunun yanı sıra hasta olan kişilere huzur verirdi. Bu Darüşşifada hastalar ücretsiz tedavi olmaktadır. Yine haftanın belirli günlerinde bütün hasta olan bireylere ücretsiz ilaç verilmekteydi (Hatunoğlu, 2014: 257-258).

Fatih Darüşşifası: Fatih Darüşşifası, Türklerin akıl sağlığı yerinde olmayan bireylere yaptırdıkları bir diğer önemli yapıdır. Fatih Sultan Mehmet camisinin güney doğu bölgesine inşa edilmiştir. Fatih Darüşşifası, 1470 yılında hizmet vermeye başlamıştır. Ancak günümüzde herhangi bir şekilde Fatih Darüşşifası'nın izine rastlanamamaktadır (Güvenç, 1985: 28). Diğer külliye gibi Fatih Darüşşifası da şifahanede olan akıl hastalarının iyileştirilmesini amaçlamışlardır. Tedavide diğer yöntemlerin beraberinde musiki de aktif bir şekilde kullanılmıştır. Ayrıca başka hastaların da tedavisi yapılarak ilaçlar verilmiştir (Ramazanoğlu, 2008: 339). Bu Darüşşifada günün belirli saatlerinde tedaviye ihtiyacı olanlar muayene edilirdi. Başka yerlerden gelen hastalara da haftanın belirli bir günü seçilerek tedavi verilirdi. Çağının en mühim tedavi merkezlerinden olan Fatih Darüşşifası 1766 olan depremde tamamen yıkılmıştır. Bu nedenle günümüzde bu darüşşifaya ait bir kalıntı dahi yoktur (Karahana, 2006: 31).

Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Fatih Darüşşifasında uygulanan tedavi hakkında şunları söylemiştir:

"Evvela timarhane-i Ebü'l-feth Sultan Mehmed, yetmiş hücre ve seksen aded kubbe iki yüz huddamları vardır. Dersiam, hekimbaşısı ve cerrahbaşısı vardır. Ayende ve revendegandan bir adem haste-hal olsa timarhaneye getirüp ana hizmet ederler. Vaziyetine münasib edviyeler verirler. Diba ve şib ü zerba harir camehableri vardır. Rüz-merre merreteyn hastalara gūna-gūn et'ime-i lezizeler tabh olup ehl-i derde bezl-i ta'am ederler. Eyle evkaf-ı kavidir kim matbahında

keklik ve turac ve süğlün murglarının eti bulunmaz ise bülbül ve serçe ve kebüter pişüp hastalara bezl oluna deyü evkafnamelerinde eyle tahrir olunmuştur. Ve hastalara ve divanelere def-i cünün için mutriban hanendegan ta'yin olunmuştur. Ve avretler ve kefereler için başka bir köşe timarhanesi vardır" (Şavk, 2011: 44).

Açıklaması:

Fatihlerin babası Sultan Mehmed'in timarhanesininin 70 hücre, 80 tane kubbesi ve 200 yol göstericisi vardır. Öğretmeni ve başhekimi vardır. Eczacılıkla uğraşan biri hastalansa onu timarhaneye götürüp hizmet ederlerdi. Timarhanede hastalar ipek çarşaflarda yatırılırdı. Her gün hastalara hoşlarına gidecek şeyler verilirdi. Vakıf o derece sağlam gelirlidir ki, vakıftan gelen belgede hastalara her zaman keklik, serçe gibi, eti lezzetli kuşların pişirilip verilmesi yazılmıştır. Hastalara ve delilere, deliliğin def edilmesi için sazende ve hanendeler gönderilmiştir. Ayrıca, kadınlara ve Müslüman olmayanlara bile bir köşede tedavi bölümü bulunmaktadır (Şavk, 2011).

Kayseri Gevher Nesibe Tıp Medresesi: Bu medresede göz doktoru ve cerrah bulunmaktadır. Akıl sağlığı yerinde olmayan kişiler için odalar vardır. Ana eyvanın hemen sol tarafındaki hasta bölümlerinin arka kısmında yer alan bimarhane bölümünde ise akıl sağlığı yerinde olmayan kişiler tedavi edilir. Özgün olan ise on sekiz kısma ayrılmış odaların duvarlarında var olan ses kanalları yardımıyla hastalara müzik ile su sesleri verilir ve böylelikle hasta olan kişiler tedavi edilmek istenirmiş (Şengül, 2008: 58).

Süleymaniye Tıp Medresesi ve Şifahanesi: Osmanlı Devletinin çok değerli tıp merkezleri arasında yer almaktadır. Süleymaniye Külliyesi, Kanuni Sultan Süleyman'ın kendisi için Mimar Sinan'a inşa ettirdiği 1557 yılı itibari ile çalışmaya başlamış bir yapıdır. Aynı zamanda içerisinde hastane ve tıp okulu da bulunmaktadır. Süleymaniye Medresesi'nde öğretmenlik görevinde olacak kimselerin saray içerisinde hekimbaşı görevinde bulunacak kadar ilim ve irfan sahibi olması gerekmektedir. Burada öğretmenlik yapmış mühim kişiler Hekimbaşı Gevrekzade Hafız Hasan Efendi, Katıpzade Mehmet Refi Efendi' dir. Süleymaniye hastanesinde görev yapmış mühim kişiler ise; Şanizade Ataullah Efendi, Hekimbaşı Hasan Efendi'dir (Şengül, 2008: 67).

Şam Nureddin Zengi Şifahanesi: İlk olarak Selçuklu hükümdarı olan Dukak Bey yaptırmıştır. Daha sonra Şam, Selçuklu hükümdarı Zengi Atabeyi Nureddin'e geçmiştir. Sonrasında ise Zengi Atabeyi Nureddin 1154 yılında tekrar restore ederek çalıştırmaya başlamıştır. Bu şifahane de akıl rahatsızlığı olan kişileri musiki ile iyileştirdikleri bilinmektedir. Doktor Abdül Mecid Efdal ud-deve Muhammed bin Abdullah el-Bahili, musikinin hastaları tedavi etmede etkisini araştırmıştır. 1648 yılında burada bulunan Evliya Çelebi, Şam Nureddin Zengi Şifahanesinde akıl rahatsızlığı olan kişilere musiki ile terapi yapıldığından söz etmiştir (Erer ve Atıcı, 2010: 30).

5. SONUÇ

Genel sonuç olarak; Türklerde İslamiyet'i kabul etmeden önceki müzikle tedavi yönteminin toplumun birlik ve dirlik duygularını sağlayan bir araç niteliğinde olduğu yönündedir. Bir süre sonra Şaman, Kam ve Baksı isimleriyle nitelendiren şifacıların müziği tedavi amaçlı kullandıkları ve toplum tarafından kabul gördüğü belirlenmiştir.

İslamiyet öncesi Şamanlarında ortaya çıkan, Anadolu Selçuklularına, oradan da Osmanlı'ya kadar ilerleyen süreçte, Farabi ve İbni Sina'dan, Gevrekzade Hafız Hasan ve Şuuri Hasan Efendilere kadar uzanan musiki ile tedavi geleneğini dönemlerinin en üst noktasına taşınmıştır. İslamiyet'in kabulünden sonra musiki tedavisinde günün belirli zamanlarında ve belirli hastalıklara makam müziği kullanılmaya başlanmıştır.

Türk-İslam medeniyetinde müzikle tedavi yöntemi 9. yüzyılda başlamış olup, 18. yüzyıla kadar önemli gelişmelerin öncüsü olmuştur. Müzikle tedavi yönteminde makamların rolü ve önemi yapılan araştırmalarda ortaya çıkarılmıştır. Kişilerin yaşadığı toplulukların kültürüne göre var olan müziklerin bireylerin yaşadığı hastalıkların türüne göre makam ve çalgılar ile uygulandığı anlaşılmıştır.

Türk-İslam medeniyetinde müzikle tedaviye verilen önem yapılan Darüşşifalarda da görülmektedir. Akıl hastaları için inşa edilen Darüşşifalarda özellikle müzikle tedavi yönteminin uygulanması ile Türk milletinin gelişmişlik düzeyinin çağının ne kadar ilerisinde olduğunu göstermektedir.

Çalışmada ulaşılan bulgulara göre geçmişten günümüze müzikle tedavinin pek çok hastalığa iyi geldiği, bireysel iyilik halinin beraberinde toplumsal iyiliği de sağladığı için önemli olduğu yönündedir. Müzikle tedavi geçmişten bu yana başta modern tıp dünyası olmak üzere, günümüzde alternatif tedavi yöntemi olarak da kabul görmektedir.

KAYNAKLAR

- Ak, A.Ş. (1994). *XX. Yüzyıla Kadar Fransa'da Müzikoterapi Uygulamaları ve Türk-İslam Tedavi Metodlarının Avrupa'ya Tesirleri*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Ak, A.Ş. (1997). *Avrupa ve Türk İslam Medeniyetinde Müzikle Tedavi Tarihi Gelişim ve Uygulamaları*. Öz Eğitim Yayınevi, Konya.
- Ak, A.Ş. (2006). *Avrupa ve Türk İslam Medeniyetinde Müzikle Tedavi Tarihi Gelişim ve Uygulamaları*. Ötüken Yayıncılık, İstanbul.
- Akan, N. (2015). *VII-XIII. Yüzyıllar Arası İslam Felsefesinde Müziğe Genel Bakış: El Kindi, Farabi, İbn Sina*. Kalemisi Dergisi, Cilt 3, Sayı 6, s.99.
- Altınölçek, H. (1998). *Bir İletişim Aracı Olarak Müzik ve Müzikle Tedavi Yöntemleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Aydınoğlu, Y. (2009). *Selçuklularda Tıp Eğitimi ve Selçuklu Hastanelerinin Avrupa Kültürüne Olan Etkileri*. Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Cantay, G. (1992). *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları (61), s.50-69. Ankara.
- Çetinkaya, Y. (1995). *İhvan-ı Safa'da Müzik Düşüncesi*. İnsan Yayınları, İstanbul.
- Çıblak, N. (2005). *Mersin'de İnanç Merkezlerine Bağlı Kurban Törenleri*. Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi, Sayı 17, s.157-174.
- Çoban, A. (2005). *Müzik Terapi/Ruh Sağlığı İçin Müzikle Tedavi*. Timaş Yayınları: İstanbul.
- Devellioğlu, F. (1978). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*. Aydın Yayınevi, Ankara.
- Dizdaroğlu, H. (1969). *Halk Şiirinde Türler*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Erer, S. ve Atıcı, E. (2010). *Selçuklu ve Osmanlılarda Müzikle Tedavi Yapılan Hastaneler*. Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi, Cilt 1, Sayı 36, s.29-32.
- Güner, S. S. (2007). *Müziğin Tedavideki Yeri ve Şekli*. Karadeniz Araştırmaları Dergisi, Sayı 12, s.99-112.
- Güvenç, O. R. (1985). *Türklerde ve Dünyada Müzikle Ruhi Tedavinin Tarihçesi ve Günümüzdeki Durumu*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Psikiyatri Ana Bilim Dalı, İstanbul.
- Hatunoğlu, A. (2014). *Türk İslam Hekimlerinin Psikoloji Biliminin Gelişimine Katkıları ve Psikolojik Hastalılara Tedavi Yöntemleri*. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı 5, Eylül, s.255-263.
- İnan, A. (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, s: 11, Ankara.
- Karahan, S. (2006). *Tarihsel Süreç İçerisinde Türklerde Müzikle Terapi*. Yüksek Lisans Tezi, Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kemaloğlu, M. (2014). *Hikmet Yurdu*. Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Cilt 7, Sayı 13, Ocak-Haziran, s.289-301.
- Koç, E. M. (2016). *Ruhun ve Bedenin Gıdası: Geçmişten Günümüze Müzik ve Tıp*. Konuralp Tıp Dergisi, Cilt 8, Sayı 1, s. 51-55.
- Kolukırık, K. (2009). *İbni Sina'nın Musikinin Temel Konularına Yaklaşımı ve Onun Musiki Anlayışında Farabi'nin Etkisi*. Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 13(2), 371-383.
- Köprülü, F. (1989). *Edebiyat Araştırmaları I*. Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Mandaloğlu, M. (2012). *İslamiyet'ten Önce Türklerde Toplantı ve Törenler*. Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı 2, s.211.
- Ögel, B. (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Öztürk, L. Erseven, H. Atik, M.F. (2017). *Makamdan Şifaya: İş Bankası Kültür Yayınları*, İstanbul.
- Selanik, C. (1996). *Müzik Sanatının Tarihsel Serüveni*. 1. Baskı, Doruk Yayıncılık, Ankara.
- Shiloah, A. (1993). *The dimension of music In Islamic And Jewish Culture*. Norfolk, p.104.

- Somakçı, P. (2003). *Türklerde Müzikle Tedavi*. Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 15(2), s.131-140.
- Songur, H. Saygın, T. (2014). *Şifahaneden Hastaneye: Sağlık Kuruluşlarının Değişimine Genel Bir Bakış*. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 19(1), s.200-202.
- Şavk, Ç. Ü. (2011). *Sorularla İnsanlık Tarihine Yön Veren 20 Kişiden Biri Evliya Çelebi*. Hacettepe Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, s.44. Ankara.
- Şengül, E. (2008). *Kültür Tarihi İçinde Müzikle Tedavi ve Edirne Sultan II. Bayezid Darüşşifası*. Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Tunç, Z. (2007). *Şamanizm Üzerine Bir Araştırma*. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Turabi, A. H. (1996). *El-Kindi'nin Musiki Risaleleri*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Uludağ, S. (1976). *İslam Açısından Musiki ve Sema*. İstanbul: İrfan Yayınevi.
- Ünal, M. (2010). *Türk Dünyasında Sanat*. Türk Dünyası Araştırmaları Semineri Dersi, Uşak Üniversitesi Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü, s.41-49. Uşak.